

Mák Ferenc

KALAPIS ZOLTÁN ÉS A SZELLEMI HONVÉDELEM (IV.)

Zoltán Kalapis and Spiritual Home-defence (IV.)

A szerző Kalapis Zoltánról, vidékünk kiváló művelődéstörténeti kutatójáról és annak munkásságáról írt tanulmányt, aki a Magyar Szó „terepjáró” újságírójaként a bánági szórványmagyar-ság pusztuló portáinak rendtelenségében botlott először olyan kérdésekbe, amelyek az egyéni sorshelyzeteken túl a közösség jövőjének kilátástalanságát is megmutatták.

Kalapis Zoltán a Bánát krónikásaként indult, és roppant gazdag kutatói pályája során minduntalan e tájra tért vissza, úgy rendezve maga köré a magyar „lentséget”, hogy benne a teljes nemzeti történelem mutassa meg valódi szépségeit és ma már nem sejtett gazdagságát. Számára azonban láthatóan a történelem fogalma több, bővebb, mint amit a história eszmetörténete fogalomként, változó tartalommal ugyan, de mégis egységes struktúráként meghatározott és leírt. Szemléletének középpontjában két – minden esetben tágítható – princípium áll: a tárgyiasult történelmi emlékezet és az alkotó szellemek életműve.

Kulcsszavak: a délvédelmi magyarság története, Kalapis Zoltán, kisebbségi lét.

A fejlődés lehetősége egy évszázadon át kínálta magát, de Törökbecse, illetve a lakói nem tudtak élni a lehetőséggel, „visszahúzta őket a bánati sár”. Céhes ipara 1820 körül fejlődésnek indult ugyan, de hamar megtorpant. A kereskedelemről származó pénzek szinte átfolytak a városban, nem teremtettek maguknak működő ipari létesítményeket. Törökbecse nem volt egyéb elsőrendű találkozó- és vásároshelynél, nagy átmenő forgalommal. A további lépéseket a város már nem tette meg, talán nem is tehette. A kereskedelmi vállalkozások, a pénzintézetek, a gőzmalmok, a mintagazdaságok és az ipari létesítmények máshol jöttek létre. A vasút megjelenésével a kereskedelem központja áttevődött Kikindára és Versecre. Azóta a szép napoknak, a fényes pillanatoknak már az emléke is elhalványult, elveszett. „A régi könyvek azonban sokat tudnak erről mesélni.” Kalapis Zoltán szép könyvét a búza regényeként is lehet olvasni. Noha ő maga művét gazdaságtörténeti tanulmánynak nevezte, az sokkal több annál: a legteljesebb alkotás, amit az Alvidék életéről valaha is írtak. Soha ilyen gazdagsága az ismereteknek, soha ilyen ihletetten megfestett részletei a történelemnek, mint amit Kalapis Zoltán *A monarchia legnagyobb búzavására: Törökbecse* című tanulmányában felvonultatott! A szerző a maga számára itt megalkotott magaslatocon jár majd akkor is, amikor részlettanulmányokban a középkori Magyarország lenti peremvidékének gazdag történetét írja meg.

A déli „lentségnek” azonban nem csak vízépítők, gabonatermelők és kereskedők voltak a vállalkozói, az intézmények nyomán megjelentek a művészek és a tudomány művelői is. Kalapis Zoltán két kimagaslóan jeles ember személyében mutatta meg a teremtő-alkotó szellem kibontakozási lehetőségeit, illetve a kibontakozás akadályait és nehézségeit. Mindkettőjük sorsa akár tipikusnak is tekinthető: Takáts Rafael, a padéi nyomdász, a „Typobéta” akkor tett kísérletet a gutembergi találmány vidékünkön történő meghonosítására, amikor – a XVIII. század utolsó éveiben – ehhez még hiányoztak a társadalmi és politikai adottságok, Oldal István nagybecskereki fényképész sikeres pályája úgyszólván egyedülálló – követője azonban nem akadt, az utókor – mint annyi jeles elődünkről – róla is megfeledkezett, öröksége jelentős része elkallódott.

„Törökkanizsánál átkeltem a Tiszán – írta 1770-ben Born Ignác, a sokat utazó természettudós –, a talajt ettől kezdve termékenyebbnek és műveltebbnek találtam. Egymást érik a faültetvények, szántóföldek és telepítvények, mindennek létesítése tömérdek költséget okoz a császári királynénak”, azaz Mária Teréziának. Padé, a szomszédos dohánykertész falvakkal, Cernabarával, a későbbi Feketetőval (1800), Tizsaszentmiklóssal (1803), Szajánnal (1806), Jazovával és Hodiccsal (1810) szemben, melyek a XIX. század első évtizedében alakultak meg,¹ a hódoltság idején is lakott hely – szerb pásztorok telepe volt –, a török kiűzése után pedig katolikus lakossággal gyarapodott, akik egyháziilag – ha hinni lehet a forrásoknak – az igen távoli Óbesenyőhöz tartoztak, mint kincstári birtok, gazdaságilag pedig az ugyancsak távol eső Temesvár igazgatása alá. Padét és környékét 1781 augusztusában Ormosdy István pozsonyi gabona- és marhakereskedő vette meg 40 790 forintért a torontáli kincstári birtokok emlékeztetés bécsi árverésén. Az újdonsült földbirtokos 1784-ben kétszáz főből álló dohánykertész csapatot hozatott Szeged környékéről, akik még abban az évben megkezdték a palántanevelést. Ugyancsak az ő kezdeményezésére alakult meg 1784-ben a padéi kihelyezett lelkészség is, ahol Takáts Rafael, a korábban Szegeden teológiát végzett, Gyöngyösön pappá szentelt és Nagy-Szécsényben hitszónokoskodó ferences szerzetes a leginkább valószínűsíthető 1788 és 1792 közötti négy esztendő telt. Itt tett kísérletet arra, hogy az egyetlen nyomtatóasztalból, egy kopott, kézi erővel működő nyomdagépből, a „présből”, és a betűszekrényből álló nyomdáját, a csekély papírkészlete által biztosított lehetőségeknek megfelelően működtesse, s jelentesse meg azt a tizenkét nyomtatványt – köztük a híres-neves *Toldalékot*, a Pápai-Páriz Ferenc szótárához szánt kiegészítést –, melyek jelentős része ma már ismeretlen, a meglévők pedig egytől egyig kultúrtörténeti jelentőségűek. „Takáts Rafael a maga korában (...) nem volt ismeretlen ember – írta róla a tanulmány szerzője –, azt viszont nem tudjuk, hogy tudományos munkásságát méltányolták-e. Ettől függetlenül szótáríró tevékenységgel egy életen át lankadatlan szorgalommal, makacsul, a megjelenés lehetősége nélkül is szüntelenül foglalkozott.”²

Hogy számára nem hozott nagy boldogságot és megelégedettséget padéi tartózkodása, az kiderül egy később lejegyzett, megkönnyebbült sóhajtásából, miszerint őt 1792 nyarán „az isteni gondviselés fonala a Bánát labirintusából kivezette”. Pedig a megpróbáltatások csak ezután szakadtak a nyakába, sem egyházi előljárói, sem a jakobinizmus eszméitől egyre inkább rettegő udvar nem nézte jó szemmel a nyomdász-plébános tevékenységét – a cenzúra szigorítása során nyomdáját elkobozták, őt magát pedig önigazolásra kényszerítették. Hatévi üldöztetésének és zaklatásának következményeként 1799. április 29-én Takáts elküldte az egyházi hatóságnak részletes önvédelmét, az *Apologiát*, teljes nevén *Apologetica informatio de private F. Raphaelis Takáts typographiolá-t*. Ebben leírja nyomdájának történetét, a keletkezésétől a felszámolásáig, s közben képet adott működéséről, és cím szerint felsorolta kiadványait. Kollonich László kalocsai érsek ennek alapján 1799. szeptember 7-én a helytartótanáccsal közölte, a felrótt sajtóvétségben nem tartja bűnösnek Takáts Rafaelt, ennek nyomán 1800. június 17-én a helytartótanács is megszüntette ellene az eljárást. Ez azonban kicsiny vigasz volt a meghurcolt betűszedőnek; pályája megroppant, s az 1820. augusztus 30-án bekövetkezett haláláig hátralévő két évtized során, nagy otthontalanságában rendházról rendházra, parókiáról parókiára hányódott.

Huszonkét hasábos szószedete, a *Toldalék* azonban halhatatlanná tette a padéi Typobéta, Takáts Rafael nevét. E ma már páratlan művelődéstörténeti szógyűjteményt a szerző saját bevallása szerint „magánhasználatra s egyszersmind a magyar nyelv művelésén fáradozó igen tudós férfiakkal való közlés érdekében készítette”, és küldte el kora legkiválóbb férfiainak, egyebek között Baróti Szabó Dávid jezsuita tanárnak, és Dugonics András egyetemi tanárnak is. A mai olvasó a magyar nyelv két évszázaddal korábbi zamatát ízlelheti meg, amikor a szótár olvasásakor megtudja, hogy a bor-tsiszár annyit tesz, mint borivó, boriszák, bor-’zsák, részeges; a buliklás, burokolás az „galamb nyögés”; a böke annyi, mint: tekeres, fatsoros, kalja, kajsza, kajáts, bötkös, bötykös, tekerődött; a deberke az dőböny, dézsa, átalag, kádatska vagy tsobány; bojtorkodni annyit tesz, mint czivakodni, berzenkedni, torsonkodni; a bölön bika az „ordító madár”; a bolond beszédű (ember) – Morologus (csak nem moralista?); az apátza fing – a tészta neme; a február, a halak hava egyheges hónap; a függelék pedig fityölék vagy foltotska; györgyörögni annyit tesz, mint lebegdétselni; de hogy a bubulitska miért bősövény, az hosszabb utánajárást igényelne. Egészébe véve a Toldalék a lentség egyik legbecsesebb nyelvemléke, sok elfeledett csodájának egyike.

Úttörő volt a maga nemében a becskerek-i fényiró, Oldal István is, aki 1854 elején Torontál vármegye központjában megnyitotta az első állandó fényképészeti műtermet, akit a pályán fia, ifjabb Oldal István követett, közel hetven év művelődéstörténetét örökítve és őrizve meg a hozzájuk oly mostoha Délvidéknek. A kevés fellelhető Oldal-fényképen nemcsak a város notabilitásai vonulnak

fel, de az idők múltával megjelenik a vasárnap ráérő polgár és a heti piacra Nagybecskerekre érkező parasztember, a cseléd és a napszámos is. De mert a forradalom utáni kor még a lentségben is maga volt a fejlődés és a változás, hát a fényíró megörökítette az első gőzmozdonyt és cséplőgépet, a Béga-part csinosodó palotáit, a város főterét és az épülő templomot, a hidat és a folyóparti strandot. Elment a putrik világába is, lefényképezte Martzi csacsit, a „nagybecskereki vízvezetékét” – ahogyan azt Sz. Szigethy Vilmos *Torontáli fametszetek* című kötetének egyik feledhetetlen jegyzetében megörökítette. „A két Oldal István, az apa és a fia, működésükkel, hagyatékukkal nagyon elkötelezték a várost. Forrásértékű képeken örökítették meg az itt élő embereket, az utcákat és a házakat, az eseményeket, mégpedig folyamatosan, a fényképezés hajnalától kezdve a századelő virágkoráig.” S hogy mindezt figyelembe véve Oldal István, a becskereki festész és fényképész milyen helyet foglal el a fotográfia sokrétű és színes világában? „Egészen szerényet, ha munkásságát az úttörők, a fényképezés nagyságainak hozzájárulásával mérem. Számottevőt, ha az ország pillanatnyilag ismert fotótörténeti adatsorába illesztem be. Kivételeset, ha a bánáti táj, a helytörténet nézőszögéből közelítem meg”³ – összegezte ismét csak úttörő számvetését Kalapis Zoltán.

Elragadó portré, egy a történelem homályába vesző jeles művészberről, amihez azonban kellett a történetíró beleérző képessége is. Mint kutatásai során oly sokszor, ebben az esetben is a források hiánya okozta a legfőbb gondot számára. Mivel a vidékünkön soha nem kapott rangjához méltó intézményes formát a történelmi emlékezet – múzeumaink, könyvtáraink és levéltáraink sorsa magán viseli a mostoha idők mindenkori bélyegét –, a történetíró kutatása összegzésekor kénytelen leszögezni: „nem állíthatom, hogy Oldal István esetében, így vagy úgy történt, hanem csak azt, hogy így is történhetett, figyelembe véve a kor ismert tényeit és gyakorlatát, ezeknek lehetséges összefüggését”. De hogy miben mutatkozott meg a rekonstruált kor lényege, az elsősorban a begyűjtött és birtokolt ismeretekről függ – Kalapis Zoltán életműve ebben a tekintetben is példamutató érték. Mint ahogyan oda kell figyelni a figyelmeztetéseire is: „Az utolsó Oldalműterem a piaccal szemben lévő, a Gizella-parton, illetve a mai Sonja Marinković utcában álló, sárga téglás, üvegtetős épület volt. A műtermi célokra épített felső világítású ház szerencsére még ma is áll, várja azt az időt, amikor majd újra berendezik annak, ami volt, és a nézőközönségnek megmutatják, hogyan is nézett ki egy fényképezési műterem a századfordulón. Elsőrendű látványossága lehetne a városnak, egy sajátos helytörténeti múzeum.” Nagybecskerek mélyen elkötelezettje kellene, hogy legyen egykori nagy fiának. Hogy mennyire nem az, mélyen elkésérítette a történetírót.⁴ „Zrenjaninnak kötelessége viszonzni két fiának nagy hozzájárulását a helytörténethez” – szögezte le a tanulmánya végén.

Takáts Rafael és Oldal István portréjának megrajzolásakor – de bátran melléjük állítható idősebb Bartók Béla is, aki a néhai gróf Nákó Kristóf nagy-

szentmiklósi földműves „oskolájának” művelt gazdatisztjeként a Torontálban közölt írásaiban több alkalommal is bírálta a megyei közállapotokat, miközben a földművesek társadalmi helyzetéről igyekezett képet adni, és a saját kiadásában megjelenő Gazdasági Tanügy című nagyszentmiklósi folyóiratában gazdasági szakoktatói feladatokat is magára vállalt⁵ – a teremtő és önmegvalósító, a képességeit kiteljesítő ember alakját örökítette meg a történetíró. Valamennyien befutottak egy pályát, amelyen belül a szolgálatuk közösségi jellegű volt. Nyomdát alapítottak és működtettek, képirói masinájukkal fél évszázad eseményeit örökítették meg – szinte történelmet írtak –, iskolát működtettek társaikkal együtt, akik viszont lapot szerkesztettek, üzemeket létesítettek vagy történeti műveket írtak. Az arcképüket megrajzoló és életművüket méltató *Betűk és képek* című kötetéről írt méltatásában Szeli István úgy vélte, hogy a könyv egyszersmind az értelmiségi polgár regénye is. „...a könyv figurái nem valamilyen harmonikusan fejlett, kiegyensúlyozott polgári értelmiségi réteg és stabil szellemi kollektivitás képviselői, hanem egy kissé rendhagyó emberek, akiknek kivételes képességei mintegy a környezet és korszellem ellenében bontakoznak ki. (...) Okunk van Kalapis Zoltán könyvében egy vajdasági kultúrszociológiai fogantatású irodalom egyféle előképét látnunk. Amit művel, azt talán kulturális régészetnek is nevezhetnénk, amely azonban nem ásatag holtanyagot tár fel, hanem dokumentáltan hiteles emberi sorsok eleven példáit: panoptikum helyett színes nagy tablókat az elmúlt századok embereinek világáról. Az értelmiségi polgár küzdelmeit egzisztenciájáért, eszményeiért, személyisége integritásáért, szembefordulva hatalmi szóval, közönnyel és értetlenséggel, irigységgel és rosszakarattal”.⁶ Hogy ezek az alkotó emberek hogyan tudták kiteljesíteni képességüket, s életművük értékeit örökségként hogyan vette birtokába az utókor, voltaképpen ebben rejlik „lentségi” életünk lényege, aminek megmutatására Kalapis Zoltán vállalkozott. A szerző együttérzése kíséri útján a vergődő, küzdve alkotó és kínlódva teremtő délvidéki embert, hiszen már ekkor felismerte a délvidékiség lényegét – a misztériumát, ahogyan Herceg János fogalmazott –, bár ennek legpontosabb meghatározását csak a 2001-ben megjelent *Életrajzi kalauz* első kötetének bevezetőjében olvashatjuk: „Egy olyan vidék, amelynek fejlődését derékba törték az évszázados viharok, majd a különféle népek betelepítésével sok tekintetben további sorsát is meghatározták, ami a nehéz időkben, a kemény próbák során rendszerint elvándorlásokban, szaladásokban csúcsosodott ki, kitelepítésekbe, emigrálásokba, kivándorlásokba, optálásokba, lakosságcsere-kísérletekbe, sőt kölcsönös irtásokba és megtorlásokba torkollt, nos, egy ilyen peremterület nyugtalanságokkal terhes közösségében bőven terem a »félkarú szobor«, a töredék, a befejezetlen mű, a két szék közötti padalattiság.”⁷ Ha pedig kiteljesedett életművel találkozunk a kései szemlélő, megigézi őt az elszántság heroizmusa.

A TÖRTÉNETÍRÓ ELŐDÖK

Kalapis Zoltán óvatosan araszolva a források hiányában nehezen rekonstruálható életművek eseményei között, nemegyszer jelezte: nem állítja bizonyosan, hogy az események az általa leírt módon történtek, mindössze azt szeretné megmutatni, hogy esetleg így is történhetek volna. Egyik, ugyancsak kiváló tanulmányában, *Az utolsó tiszai komp* (1983) című írásában pedig így fogalmazott a szerző: „Az ismert okmányok, a történelmi és művelődéstörténeti könyvek, monográfiák, főleg Györffy idézett munkájának adatai alapján, meg a párhuzamok felállításával némi betekintést próbáltunk adni a három legfontosabb középkori tiszai átkelőhely mindennapi életébe. Bármennyire óvakodtunk is minden ellenőrizetlen megállapítástól, de még célzástól is, mégsem mondhatjuk határozottan, hogy ilyen volt a révek hétköznapja, hanem csak azt, hogy talán ilyen volt, ilyen is lehetett.”⁸ Azzal, hogy vállalja a szubjektivitás, az egyéni értelmezés kockázatát, történetírónk nyíltan is jelezte: azon gondolkodók közé tartozik, akik a marxizmus materialista – gazdasági, termelői és osztályközpontú – rideg objektivitását a hátuk mögött hagyva, vállalják a történetírás polgári igényű megújításának törekvését, amelynek elsődleges sajátosságai közé tartozik a történetíró, az eseményeket értelmező ember személye – személyi jogosultságának az elismerése – is. A történelmi múltról gondolkodó ember személye ugyanis legalább annyira fontos, mint a vizsgált, az elemzett és értelmezett történet vagy személy realitása, emberi és közösségi értéktartalma. Kempelen Farkas kincstári telepítési biztos, Takáts Rafael Typobéta, vagy a mesemondó Borbély Mihály alakja a történelemben akkor válik teljessé és hitelessé, ha munkája és teljesítménye a történetíró által értelmezett közösségi értékrenden belül leli meg a valódi helyét. Azért kell történelmet írni, hogy erkölcsi törekvéseiben és hitében megerősítsük az éppen aktuális feladatainak megoldása előtt álló egyént és közösséget. Nem csak a latinitás hagyományainak szellemében – miszerint a történelem az élet tanítója –, hanem egy sokkal konkrétabb, XX. századi igénynek megfelelő, geopolitikai adottságok révén (is) meghatározott lehetséges értékrend kiteljesítése érdekében. Hogy egyén és közösség – az elmúlt idők nagy példáitól hitében megerősödve – úgy alakítsák és alakíthassák a valóságos világot, hogy annak működő erőforrásai révén értékben és életerőben gazdagodva leljék meg a jövőbe vezető utat. Az elmúlt évszázad magyar történetírói közül Mályusz Elemér mutatta meg erre vonatkozóan a legszebb példát, s Kalapis Zoltán – bizonyára nem tételes szándékkal, de felismerhetően – az ő nyomdokain járt.

Az elődöket ő térben közelebb, ám időben távolabb kereste. A bánági források kutatása során első nagy felfedezése Bárány Ágoston, a „debrecenyi” előnévre is szívesen hivatkozó történetíró volt, akiben minden bizonnyal az Alvidék első helytörténészét is tisztelheti az utókor.⁹ Szentkláray Jenő pedig, aki a nagy

elődöt tisztelte benne, a róla szóló könyvében Dél-Magyarország első magyar történetírójának nevezte őt. Első írásai – történelmi életrajzai – az 1820-as évek derekán a Felső Magyar Országi Minervában jelentek meg – nem nagy sikerrel. Kalapis Zoltán azt is kiderítette: nem voltak igazán eredetiek azok a pályarajzok – egyebek mellett az Esterházy Pálról, Perényi Imréről és Országh Mihályról készített portréi –, amelyeket mentorához, Kazinczy Ferenchez küldözgett, s amelyekért nemegyszer szigorú dorgálásban volt része. Bárány Ágoston azonban minden bírálat ellenére begaszentgyörgyi magányában állhatatosnak bizonyult, s ha hitelt adunk szavainak, miszerint a Nagybecskerekén 1848-ban megjelent *Temes vármegye emléke* című művéhez huszonnégy évig gyűjtötte az adatokat, kutatta a forrásokat, azt láthatjuk, hogy a szerző a magyar reformkor történetírói iskoláját bizony tisztességesen elvégezte. A pályakezdő írásaiból kideríthető, hogy ismerte kora történelmi forrásműveit, olvasta Budai Ferenc, Horváth Mihály, Katona István, Fejér György és Kovachich Márton György ma is forrásértékű kiadványait, s a nagy elődök példáját követve jelentette meg első helytörténelmi művét, a *Bege-Szent-György' leírása* című munkáját (1826).

Bárány Ágoston szándékai összecsengtek a magyar reformkor fiataljainak hon- és népismereti törekvéseivel. Amikor ugyanis az 1820-as években kibontakozott nemesi ellenállás elvezetett a magyar országgyűlés 1825-ben történt összehívásához, elemi erővel jelentkezett a haza és a haladás megannyi gondja, s ezzel együtt nőtt az ország megismerésének, helyzete felmérésének az igénye is. Fényes Elek 1842-ben így emlékezett vissza a reformkor nagy mozgalmaira: „És lőn mozgalom, indítványok tétettek egy új, igazságos adórendszer, örök-váltás, büntető törvénykönyv, népnevelés (...) ügyében. És midőn mindezen előszámlált tárgyakat őszintén meg akaránk indítani, megdöbbenve vettük észre, hogy a legjobb szándékkal is keveset tehetünk; mert nem ismerjük hazánkat.” Ezzel csengenek össze Vahot Imre szavai, aki így fogalmazott: „Mi, kis provinciákra osztott magyarok, mint a denevér egymás hátán élünk, nem tudjuk mink van, mink nincs. Például ki tudná közlünk megmondani, hány igazi magyar él az országban?”¹⁰ Történetírás, honismeret, néprajz és statisztika soha akkora érdeklődést nem váltott ki Magyarországon, mint a reformkori nemzeti újjászületés korában. Kétség nem fér hozzá, hogy a kitűnő fővárosi kapcsolatokkal rendelkező Bárány Ágoston ismerte a nemes ifjak hazafias honismereti mozgalmát – ilyen összefüggésben kell látni délvidéki utazásainak jelentőségét is. A személyét ért gyászos eseményt követően – „Gabriélám elhunyt. El vele a' legszebb életöröm – írta az 1835-ben a Társalkodóban megjelent *Vándorpályám* című útirajzában, majd így folytatta: Előbb a' hont 's azután az idegen égtájakat, e' gondolat villant gyásznapjaimon keresztül; 's a' regényes felhon' tündértájai, mellyek virágkorom' szép álmaiban most is édesen ringatnak vissza, megérlelték bennem az eltökélést: vándorbotom után nyúlni.”¹¹ Bárány Ágoston a zsabályai révnél kelt át a Tiszán, s a „sajkáshatárnokok' kerületében” első tapasztala-

taít összegezve elszomorodott: „Lelkem szörnyen hatá meg itt a’ honi nevelés’ hiánya s’ én sóhajtok.” De Újvidék és Pétervárad látványa már felüdíti, „Széremegye’ aranygerézdű bérczei” pedig egyenesen elkápráztatják a vándort: „e’ hegysorokat ama’ szebb tájak közé sorolnám, melyeket életemben valaha láttam”. Útja során szerb kolostorokat látogat meg, gyümölcsösök, szőlőlugasok árnyékát és borospincék enyhelyét élvezzi, piacok és vásárok lármás eseményei között népszokásokat figyel meg, és jegyez le. Zimonyi szállása ablakából megcsodálja a Duna és a Száva találkozását, s amikor tekintete Nándorfehérvár bástyáira téved, rövid „értekezésben” foglalja össze a magyar történelem tragikus eseményeit. Ekkor Bárány Ágoston, a szépíró Mikes Kelemenre emlékeztető módon, szinte békévé oldja a történetet: „Minden elhallgatott. Ezüsthényben rezge a’ szép hold, s én még egyszer tekinték át ablakombul Belgrád’ roppant ormaira, ’s ott, hol a’ paloták’ ’s csarnokok’ pompáji közt hajdan a’ Hunyadiak, Szilágyiak, Eugenek ’s Laudonok’ ezer szövétneke tündöklék, hol a’ hősek’ őrtüzei lobogtak, most csak egyetlenegy mécsvilág pilloga felém, ’s az ozmán vár-örök’ éji kiáltzásait dübörgé csak a’ völgyön keresztül vissza Zimony’ tornyai közül a’ visszhang. Így múlik a földön minden. Derék az, ki nevet nemesen víthatá ki a’ feledéstől. A’ nemzet is csak akkor dicső, ha örök eltűntét imígy küzdé ki.” Visszafelé jövet még megcsodálta Pancsovát, a németbánsági végvidék fővárosát, Debelácson pedig feljegyzi, hogy a református magyarok épülő templomának falait már a párkányig felhúzták. Még ugyanebben az esztendőben Aracsról írt a Társalkodóban, 1737-ben pedig *A’ vándor titkai* címmel tette közzé, ha lehet, a korábbinál is színesebb bácskai útirajzát.

Torontál vármegye és maga Hertelendy Ignác főispán, méltányolta Bárány Ágoston írói-történetírói munkásságát és tízévi levéltári szolgálat után fizetett táblabírói állást kapott, ettől kezdve idejét teljes egészében Dél-Magyarország történetének tanulmányozására és a megyei monográfia megírására fordította. Nagyszabású vállalkozást tűzött maga elé, szándékában állt Torontál vármegye történetének a megírása, emellett nagy érdeklődéssel kutatta Temes, Csanád, Bács, Bodrog, Krassó, Szörény, Keve és Horom vármegye múltját is. E hosszú sorból végül is kettő jelent meg nyomtatásban: a *Torontál megye hajdana* még 1845-ben Budán, a *Temes vármegye emléke* (1848) című könyvét pedig már a nagybecskereki Pleitz Ferenc Pál nyomdájának első köteteként jegyzi a történelem. További művei közül kettő, a *Keve vármegye emléke* és a *Bodrog vármegye az előkorban* (1846) című kéziratban maradt. Kalapis Zoltán a Délvidék első történetírója pályájának és portréjának megrajzolásakor szinte csak a történeti munkáit értékeli, s úgy véli, azok forrásértéke mára jócskán megkopott. „Természetesen a mai olvasó vagy kutató nem ezekből fogja a két vármegyére vonatkozó ismereteit bővíteni, de az tagadhatatlan, hogy az egyik is, a másik is úttörő munka volt, abban a korban jött létre, amikor csak egy-két megyének a históriája készült el, azok is latin nyelven.” Tegyük hozzá, műveinek megjelené-

sekor Fényes Elek még csak fontolgatta a megyei monográfiák megjelentetését, a szabadságharc eseményei azonban hosszú időre elodázták a terv megvalósítását. Csak Haas Mihály volt olyan lelkes, hogy megjelentette *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben* (1845) című könyvét. „Adjuk azonban – írta a történész munkája bevezetőjében –, mit jelen körülményeinkben adhatunk. Honi történetírásunk, messze áll még kellő tökélyétől; ’s jöhet idő: hol egy ropant épülethez, eme’ igénytelen anyagokból is gyűjthetend majd egy-két morzsát, a’ honi történetbúvár.”¹² Kétségtelen, hogy új, addig ismeretlen forrásokkal nem lepte meg olvasóit a szerző, de vitathatatlan, hogy szintézisét adta kora történeti ismereteinek. Régi, nyelvújítás előtti magyar nyelve, fogalomkészletének archaizmusa viszont ma már külön értéket jelent számunkra. De talán még ennél is fontosabb az a tény, hogy Bárány Ágoston a reformkor nagy nemzedékével együtt indult Magyarország újbóli felfedezésére, utazásai, a népelet terén tett megfigyelései kétségtelenül úttörő jellegűek. Életműve összegzéseként elmondható róla, hogy „Bárány Ágoston volt a XIX. század első felében az e térségben folyó kultúrmunka napszámosa, művelődésszervezője és könyvterjesztője, a levelestárak gondozója és hivatalos archivistája, útirajzírója, az első népdalgyűjtője, a dél-magyarországi megyék első történésze, a Pleitz-nyomda első könyvének szerzője”.¹³

Bárány Ágoston nagy tisztelője és méltatója – bevallott szándéka szerint követője is – Szentkláray Jenő volt, aki 1914-ben a Magyar Tudományos Akadémia történelemtudományi osztályülésén olvasta fel *Debreczeni Bárány Ágoston élete és munkái – Emlékezés Dél-Magyarország első történetírójáról* című értekezését. Apai ágon cincár származású volt, ezért a XIX. század utolsó harmadában felerősödött magyarosítási törekvésekhez történt csatlakozását az utókor szigorúan ítéli meg. Pedig Ormós Zsigmonddal együtt alapították meg a temesvári székhelyű Dél-Magyarországi Történelmi és Régészeti Társaságot, amely a déli országrész máig legeredményesebben működő tudományos társasága volt, Ortvyay Tivadarral együtt pedig megindította a *Történelmi Adattár* című havi közlönyt, amely napjainkig a legteljesebb történeti forrásgyűjteménye a vidéknek. Fő művének a máig sokat idézett *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre* (1879) című könyvét tekintik – ennek alapján választották 1882. június 1-jén a törökbecsei plébános-történészt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává – de legalább ilyen jelentős az 1900-ban kiadott *Krassó vármegye őshajdana* című műve is, mellyel bevallottan Pesty Frigyes töredékes munkáját kívánta befejezni. Pályája igen szerteágazó, a maga korában már ismertek voltak régészeti kutatásai – *A kumándi ősi sírtelep* című beszámolója az Archaeologiai Értesítőben jelent meg 1882-ben –, Bárány Ágoston példája nyomán nagy előszereettel művelte a helytörténeti kutatásokat – *Becskereki vár* (1886) és *Csatád helytörténeti emlékei* (1902) –, míg néprajzi írásai közül figyelemre méltó a *Torontáli*

sváb szokások (1876) című írása. Megjelenése első napjától, 1872. április 4-étől munkatársa volt a *Torontálnak, Uti képek a művelt Nyugatról* című útirajzát Budapesten adták ki 1890-ben. Mégis, amivel messze kimagasló kora történetírói sorából, az a szerb történetírásban elfoglalt igen előkelő helye volt. Első – nagy érdeklődést kiváltó – cikke a Bácsbodrog Vármegye Történelmi Társulat Évkönyvében *A szerb vajdaság felállításának megkísérlése a múlt században. Adalékok a magyarországi szerbek történetéhez* címmel jelent meg 1888-ban, *Az 1848-49. szerb fölkelésről* című tanulmányát pedig a Budapesti Szemle közölte három folytatásban. *A szerb monostoregyházak történeti emlékei Dél-magyarországon* című monográfiáját már a Magyar Tudományos Akadémia jelentette meg 1908-ban. Művére felfigyelt az újvidéki Szerb Matica irodalmi osztálya is, s a szerzőt 1910-ben tiszteletbeli tagjai sorába választotta. Az öregség Temesvárott köszöntött rá, ahol 1925. október 12-én bekövetkezett haláláig utolsó éveit kisebbségi sorban töltötte. Ha valaki, ő, a Bánát historikusa¹⁴ igazán megérdemelné, hogy történeti műveit újraolvassa az utókor.

A két testvér, Dudás Ödön és Dudás Gyula közül Kalapis Zoltán nem ki-mondva ugyan, de utalásaiban sejtetve, az előbbi életművét tartotta tartalma-sabbnak és talán mélyebbnek is. *Helytörténetész-família: a zentai Dudások* (1986) című tanulmányában úgy vélte, Dudás Ödön volt az, aki egyesítette magában a család minden erejét és hibáját. „Ő lehetett a nagy reménység, a család legtöbbet ígérő tagja, akiben a zsenialitás jegyei korán megnyilatkoztak. Már serdülőkortól magasra tört, felemelkedni akarását, a középszerűségből való kitörés vágyát azonban nem alapozta meg kellő előképzettséggel, úgyhogy fiatalon, tragikus körülmények között derékba tört életét falusi jegyzőként, autodidakta történészként, kispénzű lapszerkesztőként fejezte be. Az, amit adott, mint az itteni helytörténetírás elindítója, szervezője, nem kevés, de többre volt képes.”¹⁵ Helytörténeti munkássága Pacséron lombosodik ki, ott indította el 1878-ban és tartotta fenn saját kiadásában másfél éven át a *Bács-Bodrog* című helytörténeti folyóiratát, öt évvel előzve meg ezzel a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulatát. Ezért személyében a szervezett helytörténetírás úttörőjét kell tisztelnünk meg „a történelmi tudat előfutárát”. Dudás Ödön vállalkozása abban is egyedülálló volt, hogy elsőként teremtett publikálási lehetőséget a helyi erő-nek, a kor ismert bácskai helytörténeti íróinak. Folyóiratában jelentek meg Ivá-nyi István szabadkai tanár, Fridrik Tamás adai tanító, Steltzer Frigyes kiszácsi evangélikus pap, Czirfisz Ferenc zombori tanfelügyelő, Radics György újvidéki gimnáziumi igazgató és Rónay István író, prigrivicai plébános korai írásai. A legtöbbször szereplő szerző azonban maga a szerkesztő, Dudás Ödön volt, aki-nek szinte teljes életműve a lapban olvasható.

Dudás Gyula a Bácska lelkes historikusa volt, aki már nem műkedvelői szin-ten művelte a történetírást – ő hivatásának tekintette. *A zentai csata – Monog-ráfia-részlet Zenta város történetéből 1885-ig* című műve szülővárosában jelent

meg, s összefoglalta a csatáról addig publikált ismereteket. 1891-ben Zomborban megválasztották a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulatának titkárává. A Társulattól kapott megbízatást a vármegye monográfiája megírásának megszervezésére és a szerkesztői munkálatok elvégzésére. A hivatkozások ma is „*A Dudás*”-ként emlegetik e hatalmas művet. A vármegye monográfiájának sikerén felbuzdulva Dudás Gyula tervbe vette Zenta város monográfiájának az elkészítését is, amihez kiváló alkalmat biztosított a zentai csata közelgő 200 éves jubileuma is. A krónikák szerint a kéziratot a szerző 1896-ban Zentán bemutatta a képviselő-testületnek, a mű azonban – máig kiderítetlen okokból – nem jelent meg. „Gyakorlati ember volt, nemcsak szobatudós – írta róla könyvében Pejin Attila. – Levéltárakban kutatót, kisebb régészeti ásatásokat folytatott”¹⁶, amelyekről rövid jelentéseket küldött az Archaeologiai Értesítőbe. Történetírói működésének fénykorában rendszeresen szerepelt a *Századokban* és a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulat Évkönyvében. Ő volt az, aki talán a legizibb szenvedéllyel művelte vidékünkön a történetírást.

Bárány Ágostonnal ellentétben Szentkláray Jenő történetírói munkásságával Kalapis Zoltán jószerével csak az életrajzi ismertetés szintjén foglalkozott, mint ahogyan Dudás Ödön és Dudás Gyula életműve sem kapott nála kellő méltatást. Ennél is mostohább sorsra jutott a verseci Milleker Bódog, a szabadkai Iványi István, és az újvidéki Érdujhelyi Menyhért – ők csak az *Életrajzi kalauzban* kaptak helyet, s ezzel nagy lehetőség maradt kihasználatlanul. Néhány hivatkozástól eltekintve történetíróink munkásságának eredménye nem épül be Kalapis Zoltán „lentségi” történetébe. A hódoltság alól történt felszabadulást követő újratelepítés tárgyalásakor kézenfekvő lenne Szentkláray Jenő *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből* vagy Iványi István *A tiszai határőrvidék 1686–1750* (1885) és Cothmann Antal *a magy. kir. udvari kamarai tanácsosnak jelentése a bács-kerületi kamarai puszták állapotáról 1763. dec. 28.* (1888) című művének megállapításaira hivatkozni, a nemzetiségi viszonyok tárgyalásakor pedig számtalan hivatkozásra ad lehetőséget Szentkláray 1891-ben megjelent az *Oláhok költöztetése Délmagyarországon a múlt században* című munkája, mint ahogyan nehéz a témában figyelmen kívül hagyni Dudás Gyula *A bácskai és bánági szerbek szereplésének története 1526–1711* című 1896-ban Zomborban megjelent igazán jelentős művét, vagy Iványi István *Bunyevác nemességünk* (1896) című munkáját. Dudás Gyula *A bácskai nemesség felkelése 1797-ben* (1891) című tanulmánya a kor történetének tárgyalásakor egyenesen alapműnek tekinthető. Kalapis Zoltán *Városok a Bácskában és a Bánátban* (1986) című tanulmányában hosszan foglalkozik a titeli középkori romokkal, anélkül, hogy említene Érdujhelyi Menyhért *A titeli káptalan története* (1895) című munkáját, vagy hivatkozna a szerző *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon* (1899) című monográfiájára. Kalapis Zoltán óriási lehetőséget mulasztott azzal, hogy a lentségi történelmünk eseményeinek áttekintésekor csak

részben végezte el történetíróink műveinek újraértékelését. A történeti munkák újraolvasása talán nem minden esetben gazdagította volna jelentős mértékben a tényismeretünket, de ráirányította volna a figyelmet olyan szellemi folyamatok egykori jelenlétére, amelyek nélkülözhetetlenek múltunk valódi mélységének megismeréséhez. Bárány Ágoston a reformkor gyermeke volt, művei magukon viselik a kor felfedező élményének derűjét és lelkes optimizmusát – mintha örökkön örökké virradatban járna –, Szentkláray Jenő a millenniumi évek nemzeti programadóinak a sorába tartozott, de a társadalmi gazdagodás látványa nyújtotta magabiztosság sugárzik Iványi István és Dudás Gyula műveiből is, míg Erdújhelyi Menyhért őriz valamit a magyar középkor szlavóniai derűjéből. S ha a bánásznak van igazi számadója, azt mindmáig Milleker Bódog személyében kell látni. Valamennyien olyan szellemóriások, akik teljes életükkel élték a „lentséget”, szemük előtt zajlott a Bácska és a Bánát megalkotásának, újraterejtésének folyamata – a tanú hitelével vallanak arról a korról, amelyben élniük adatott. Milleker Bódog *Versecz szab. kir város története* (1886) című művét ezekkel a sorokkal adta át az olvasónak: „Czélja, hogy keltsen érdeklődést az utókorban azon hely története iránt, hol elődeik jó és balsorsban éltek, ébressze fel és élessze szüntelenül kebelükben annak szeretetét. Vajha kedvelt, lelket emelő és hazafias érzelmeket keltő emlékkönyvükké válnék!”¹⁷ Ezeket a sorokat bizvást könyve első lapjára írhatta volna valamennyi délvidéki történetíró – szándékuk őszintesége fogalmazódott meg bennük!

A VIRÁGZÓ MAGYAR KÖZÉPKOR A DÉLI VÉGEKEN

Kalapis Zoltán hely- és művelődéstörténeti kutatásai, történetírói tevékenysége során visszafelé haladt az időben. A sajátos bánásági terepismeret birtokában a közösségi gondok felismerését követően a társadalmi jelenségek okát kutatva egyre mélyebben hatolt a történelmi időben: történeti oknyomozó munkát végzett. Otthontalan emberek, vándorló közösségek századokba nyúló elesettségének eredőit kutatva állt meg egy-egy sikeres vagy sikertelen személy életművénél, hogy annak teljességében vagy csonkaságában vizsgálja meg a táj emberének önmegvalósítási kísérleteit és erőfeszítéseit. A történelmi keret adott volt: Magyarország déli területeit idegen, osztrák és német csapatok hosszú és keserves háborúk során felszabadították a török megszállás alól, a magyarság a százhatvan éves rabság végét mégsem élhette meg valódi felszabadulásként, hiszen a déli vármegyék területe feletti hatalmat az osztrák császári udvar magának tartotta fent, a megszerzett – egykori magyar birtokokat – idegen katonák számára osztotta szét, és a saját elképzelése szerint végezte a terület újratelepítését, valamint a közigazgatási hatóság megszervezését is. Szegény sorsú magyarok jelentősebb mértékben csak a betelepítés harmadik szakaszában, az 1780 utáni időszakban érkeztek a vidékre, akkor is sokkal kedvezőtlenebb körülmények közepette, mint

az előttük járó idegenek. A fogadtatás sem volt valami szívélyes: a föld idegen urai nem lelkesedtek a rebellis magyarokért, s ha ideig-óraig megtűrték is őket a birtokaikon, ha amolyan tessék-lássék megállapodás vagy szerződés keretében a napszámosok, a cselédek, a kertészkedők, vagy a dohánytermelők – olykor-olykor a csatornaépítő kétkezi munkások – kisebb-nagyobb csoportja munkához jutott is, soha nem lehettek biztosak abban, hogy idő múltával házzal és telekkel rendelkező lakója lehet a tájnak, a falunak vagy a majorságnak. (Kevesen voltak olyan szerencsések, mint a torontálvásárhelyiek, akik a házközösségek földjét katonai, azaz kincstári birtokként haszontulajdonba kapták, ebből eredően a birtok a katonai hűbéresség jegyét viselte magán, ezen alapult a határőrök katonakötelezettsége.) Igazából a dohánykertészek, a dohányos falvak lakóinak sorsa volt a tipikus, ők addig maradhattak a területen, amíg a földbirtokos hasznosnak tartotta a ténykedésüket. Róluk a fent már többször idézett Teleki Domonkos úti beszámolójában a következőket írta: „A többi magyar lakosai ezen vármegyének dohánykertészek, kik a praediumokban [földesúri majorságokban, földesúri földeken – M. F.] telepedtek meg, és a dohányt nagy bőségben termesztik. Tíz-húsz-harminc házanként és csoportosan vagynak, és nemcsak dohányföldeket, hanem emellett szántóföldeket is művelnek. A birtokosok ezen kertészeket igen szeretik megtelepíteni pusztá földjeiken. Vagynak rácok is, kik a dohányművelésre adják magukat, de kevesebb számmal, mint a magyarok, és nem termesztenek olyan jó dohányt, mint ezek, mert annak sem természetihez, sem szárazsághoz olyan jól nem értenek.”¹⁸ Ezek a dohányosok azonban – ahogyan Kalapis Zoltán a szajániak és az akacsiak példáján megmutatta – jó eséllyel számíthattak arra, hogy előbb-utóbb tovább kell állniuk, újabb kísérletet kell tenniük a tartós letelepedésre és az otthonteremtésre.

Hatalmas erőfeszítések történtek az elvadult táj visszahódítására; előbb a kincstár, majd az újjászerveződő megyei hatóságok irányításával évszázadig elhúzódó vízszabályozásba és ármentesítési munkálatokba kezdtek, elvadult vízfolyásokat igyekeztek mederbe terelni, és csatornahálózat létesítésével kísérelték meg szabályozni az öntözést. Üzemek és vállalkozások jöttek létre, miközben a közlekedés és az áruszállítás, a piacok elérhetőségének kérdését is meg kellett oldani. Létrejöttek a nagyobb közigazgatási központok – a városok, a maguk intézményeivel, az iskolákkal, pénzügyekkel, majd lapszerkesztőségekkel és kiadóvállalatokkal, de ez többnyire a polgárosodás korában történt. Különböző etnikai közösségek – magyarok, németek, szerbek, románok, horvátok és zsidók, kezdetben olaszok, franciák és spanyolok, majd cincárok, görögök és bosnyákok – próbáltak meg maguknak otthont és közösségi életet, társadalmat teremteni; volt akinek sikerült, többségüknek nem – erről szolt a történelmünk.

Olykor – évtizedekre – úgy tűnt, a magyarság mégis birtokába veszi a történelmi Magyarország déli vármegyéit, és újra történelmet ír a peremvidéken,

de 1920-ban kiderült, kimaradt a saját történelméből. A trianoni döntést megelőző kétszáz év során nem sikerült olyan szilárd intézményrendszert létrehozni, olyan hatalmi struktúrákat kiépítenie, amelyek segítségével képesek lettek volna megakadályozni a partszakadást. A reformkori nemzeti újjászületés még felemelte a Délvidéket, Szabadkán, Újvidéken és Nagybecskerekén megalakultak az első magyar középiskolák, a kereskedelem, a gabonapiac a virágkorát élte, és olyan jeles személyek, mint a Nagybecskerekén élő, és első útbeszámolóit, továbbá történeti munkáit megjelentető Bárány Ágoston, az előző század két nagy szülöttjének, Apor Péternek és Révai Miklósnak a példamutatását követve, Erdélyi Jánossal, Kultsár Istvánnal és Vahot Imrével egy időben indult Magyarország újrafelfedezésére.¹⁹ Az 1789. szeptember 1-jén az újvidéki görögkeleti templomudvarban ünnepélyesen megnyitott első bácskai gimnázium, a Regnum Gymnasium Neoplantense katolikus gimnázium volt ugyan – mert II. József rendelete alapján csakis az lehetett –, de létrehozásának pillanatától nem elégítette ki környezetének tényleges igényeit – a város túlnyomó többségét képező görögkeleti szerbség egyházi, nemzeti és nyelvi követeléseit –, ennek folytán nem is élvezhette Újvidék előjáróságának bizalmát, erkölcsi és anyagi támogatottságát. A királyi gimnázium tehát lassan elsorvadt, helyette 1816-ban megalakult a tényleges szerb gimnázium, ami már az egyre határozottabban jelentkező szerb nemzetiségi törekvések jele volt.²⁰ Az 1789-ben Újvidékre áthelyezett szabadkai kisgimnázium maradványát vihették vissza Szabadkára, hogy ami Karlócán és Újvidéken pravoszláv-szerb körökben szárba szökkenett és virágzott, az a magyarok között sápadt haloványságában keresse a kibontakozás lehetőségét. Mint ahogyan gyenge és halovány volt jószerevével minden más művelődési és gazdasági kezdeményezés is, legyen szó színházról, sajtóról, gazdasági érdekérvényesítésről, vagy szociális összefogásról. „Hogy ez így történt – fogalmazta meg Kalapis Zoltán *Rákóczi és a szerbek* című tanulmányában –, azért lehet a sorsot kárhóztatni, a nagyhatalmi politikát átkozni, más népeket és országokat szidalmazni, de attól még marad „az önfia vágta sebek” ejtésének ténye, a bölcs és hatékony ön- és érdekvédelem hiánya, ami aztán oly sok keserűséget okozott Mohácstól Trianonig.”²¹

Az 1848–1849-es szabadságharc során a szerb nép végzetesen szembe fordult a magyarsággal: nyíltan megfogalmazta az 1690 óta dédelgetett területi igényeit. Könyvtárnyi irodalma van annak, hogy mi vezetett a végzetes helyzet kialakulásához, kezdve attól, hogy I. Lipót császár a letelepedési jog és az ezzel járó privilégiumok mellé autonómiát és területi függetlenséget is biztosított-e a magyar királyság területén menedéket lelt szerbeknek, azon át, hogy miért fordultak a szerbek a befogadásukat követően nyomban a Rákóczi-féle szabadságharc ellen, hogy a szerb nemzeti ébredéskor jelentkező szláv igények miért álltak kibékíthetetlen ellentétben a reformkor idején megfogalmazott magyar nemzeti érdekekkel, hogy a pesti megalakulást és felvirágzást követően a szerb intézmé-

nyek miért váltak rövid időn belül a magyarellenes törekvések fórumává – s kötöztek le a szerb Athénbe, Újvidékre. Számtalan értekezés elemezte (és bírálta) Kossuth 1848-as magatartását, azon belül is a nemzetiségek Magyarországon belüli helyének és helyzetének az értelmezését, a deáki kiegyezés mulasztásait, s az 1868-as nemzetiségi törvény hiányosságait – egyet azonban világosan látni kell: a magyar állam szuverenitása a XIX. században (is) épp olyan egyöntetű tény volt, mint bármely európai nagyhatalom államisága sérthetlenségének a ténye. Ennek megkérdőjelezése, elvitatása vagy veszélyeztetése szuverenitásának semmibe vételét jelentette, ami ellen teljes joggal lépett fel a nemzeti politika. Azt is sokszor és sokféleképpen értelmezték és értékelték, hogy miért nem volt ereje, képessége és tehetsége a magyarságnak megvédenie állami szuverenitását és területi integritását, hogy a XX. század első évtizedeiben mi vezetett a végzetes összeomláshoz. A Délvidék tekintetében számunkra az igazi kérdés az: a hódoltságtól történt megszabadulást követő több, mint 250 év alatt miért nem volt képes a magyarság a déli peremvidék újbóli meghódítására, jogainak visszaállítására, s a nemzeti jogrendjével összhangban olyan erős gazdasági érdekekre épülő társadalmi rend létrehozására, amely biztosította volna a határozott magyar nemzeti jelenlétet, s amelynek lett volna ereje és hatalma a magyar nemzeti érdekek érvényesítésére? Miért szorult ki a magyarság a déli területek megszerzéséért folytatott küzdelem során az érdekérvényesítési küzdelmekből, miért vált egyre erőtlenebbé a nemzeti érdekérvényesítési képessége, szándéka és elképzelése? Hogyan történhetett az, hogy a szerb (és részben a német) nemzeti érdekérvényesítési törekvések az intézmények révén egyre meghatározóbb szerephez jutottak, egyre nagyobb erővel vonták befolyásuk alá a Délvidék teljes társadalmát, miközben a magyar érdekérvényesítési szándékok a célok megfogalmazásáig és a feladatok felismeréséig sem jutottak el? Hogyan történhetett meg az, hogy a nemzeti szempontból legkedvezőbb gazdasági, politikai és társadalmi körülmények közepette – a kiegyezést követő fél évszázad során – sem erősödtek meg a déli vármegyék magyar intézményei olyan mértékben, hogy érdekérvényesítő erejük és hatalmuk kikezdhethetlenné bizonyultak volna? A szakadó partok mentén nem vették észre a lábuk alatt süppedő ingoványt? A Szerb Matica közel hat évtizede működött már, amikor Bács-Bodrog vármegye központjában, Zomborban hosszú évek alkudozása és meg-megismétlődő nekirugaszkodása következtében 1883-ban végre megalakult a Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulata; akkor is a tudományosság ingatag fellegraként, és a ma is csodált három évtizedes tevékenysége során semmi sem állt tőle távolabb, mint a délvidéki magyarság nemzeti érdekeinek a megjelenítése, netalán képviselése. Tudományos szemlélődése során átengedte azt a nem létező vármegyei politikának. Erről a kiegyezés utáni vármegyéről írta Herceg János *A diófa árnyékában* című antológia előszavában: „A realizmus mélyen úszott a víz alatt, a felszínen pedig a csendes mélabú, az enyhe érzélgősség és a roman-

tika. Az élet olyan, mint az álom, vallotta a délvidéki magyar úri rend, mert félálomban élt mindig, nem látott túl a kerítésen, és nem is akart túllátni rajta. A békebeli Bácska boroshordókkal és óriási kondérokkal volt tele, a megye urai úgy mozogtak itt, mint valami népünnepélyen, ahol a szó csak anekdotákban él, s a csárdás után a Sorrentói emléket játssza a cigány. A millennium boldog mámora ezen a vidéken tartott legtovább. Talán szándékosan őrizték, mintegy utolsó kitombolásképpen, vagy csak azért nézték oly buzgalommal a rózsaszínű felhőket, mert éppen itt már készülöben volt a vihar.²² Szabadkán, Zomborban és Nagybecskereken a Szabad Liceumok közönsége a helyi költőket ünnepelte, miközben Újvidéken egyre tisztábban körvonalazódott a szerb nemzeti érdekérvényesítés elsőprő erejű programja. Miben bízott a vármegye notabilitása? Hogy Budapest majd megoldja, elrendezi helyette a nemzeti aggodalmakat? (Mellesleg, ha Budapestnek a millennium idején lettek volna ezen elvárásoknak megfelelő szándékai, a helyi politikának és az intézményeknek akkor is önálló nemzeti elképzelésekkel kellett volna rendelkezniük, hiszen a saját létezésükről, továbbélésükről volt szó.) Hogy az ország fővárosa, onnan a távolból megold helyettük minden, helyben jelentkező gondot és problémát? Bízta a törvényes államrend örökérvényűségében és kikezdehetlenségében? Ha igen – nádszálra támaszkodtak! 1920-ban viszont már nem a nádszál roppant össze, az ország veszett el.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

¹ Kalapis Zoltán: Az utolsó tiszai komp (1983); In: Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1993, 89–90. p.

² Kalapis Zoltán: A padéi Typobeta, In: Betük és képek; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1992, 16. p.

³ Kalapis Zoltán: A becskerei fényíró – uo.; 71 p.

⁴ „Zrenjanin eddig még a kisujját sem mozdította, hogy emlékét megőrizze, netán tartóssá tegye. Legutóbb is, a becskerei fényíró jelentkezésének 140. évfordulója alkalmából [1994-ben – M. F.] rendezett kiállítást nem Oldal István nevével fémjelezték, hanem egy egészen semleges címmel (A fotográfia 140 éve; régi mesterek munkái) nyitották meg. Portréja ugyan rákerült a katalógus címlapjára, de az már nem derül ki, hogy valóban kit is ábrázol. Ilyenkor mindig bűnös gondolatok rajzanak elő: vajon az emberek ennyire nem értenek a dolgukhoz? Ha történetesen Stevan Strana a neve, akkor nagyobb becsben lett volna? [...] Talán a 150. évforduló alkalmából sikerül majd tisztességesen megemlékezni id. Oldal Istvánról, a fotótörténet igazi nagyságáról. Meg a nyomdokain haladó ifj. Oldal Istvánról is.” – Kalapis Zoltán: A becskerei főtér és környéke; In: Bori Imre: Ezredéve itt; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2004, 307. p.

⁵ Kalapis Zoltán: A Bartók család bánáti kapcsolatai; In: Betük és képek; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1992, 159 p.

⁶ Szeli István: Kiszolgáltatott kultúra; In: A peremkultúra élettana; Újvidék – Forum Könyvkiadó, Budapest – Akadémiai Kiadó, 1993, 263–264. p.

⁷ Kalapis Zoltán: Életrajzi kalauz I.; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2002, 8. p.

- ⁸ Kalapis Zoltán: Az utolsó tiszai komp (1983); In: Régi vízivilág a Bácskában és a Bánátban; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1993, 87. p.
- ⁹ Bárány Ágoston egy 1840. június 20-án keltezett levelében így fogalmazott: „Az idén Torontál megye általános és helytörténetére gyűjtém az adatokat, ha kiadásához a megyétől pártfogást nyernék.” Minden bizonnyal erre alapozva nevezte őt Kalapis Zoltán vidékünk első helytörténeti írójának.
- ¹⁰ Paládi-Kovács Attila: Táj- és népismeret a reformkorban; In: Magyar tájak magyar felfedezői; Budapest – Gondolat, 1985, 7. p.
- ¹¹ Bárány Ágoston: Vándorpályám I–V.; Társalkodó, 1835, 88. szám, 349. p.
- ¹² Bárány Ágoston: Torontálmege’ emléke; Nagy-Becskerekén – Pleitz Pál’ betűivel, 1848, 2. p.
- ¹³ Kalapis Zoltán: A táblabíróvilág torontáli akadémikusa: Bárány Ágoston (1998); In: Lentségi arcképcsarnok; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2001, 166. és 168. p.
- ¹⁴ Kalapis Zoltán: Bánát historikusa: Szentkláray Jenő (1998); In: Lentségi arcképcsarnok; i. m. 182–193. p.
- ¹⁵ Kalapis Zoltán: Helytörténész-család: a zentai Dudások (1986); uo.; 220. p.
- ¹⁶ Pejnik Attila: A Dudás család krónikája; Zenta – Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2006, 46. p.
- ¹⁷ Milleker Bódog: Versecz szab. kir. város története; Budapest – Ráth Mór bizománya, 1886, III. p.
- ¹⁸ Teleki Domokos i. m. 87. p.
- ¹⁹ Paládi-Kovács Attila Táj- és népismeret a reformkorban című tanulmányában a következőképpen fogalmazott: „Kiváló egyéni teljesítmények fűződnek az 1810-es évek elején született Erdélyi János (1814–1868), Kriza János (1811–1875), Petrás Ince (1813–1886) nevéhez. S az ő korosztályukhoz tartozik szerzőink közül Haas Mihály, Hölbling Miksa, Munkácsy Dániel, Májor István, Kelecsényi József is.” In: Magyar tájak néprajzi felfedezői; Budapest – Gondolat, 1985, 14. p.
- ²⁰ „A középiskolai oktatás fejlődése az elkövetkezőkben a nemzeti jellegű iskolák felé mutat. Ilyen természetű volt, a lakosság és az alapítók igényeinek megfelelően, az 1816-ban létrehozott görögkeleti szerb gimnázium. Eleinte azonban a tanítási nyelv itt is a német és a latin, a szerbre való áttérés 1848 után következett be, s ettől kezdve már a nemzeti törekvések egyik erős bástyája lett.” Kalapis Zoltán: Az első bácskai teljes gimnázium; In: Betűk és képek; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 1992, 45. és 49. p.
- ²¹ Kalapis Zoltán: Rákóczi és a szerbek (2003); In: Az Alvidék évszázadai; Újvidék – Forum Könyvkiadó, 2006, 132. p.
- ²² Herceg János: A diófa árnyékában – Délvidéki elbeszélők; Budapest – Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. [1942], 11. p. – Ugyanott Szenteleky Kornél Kesergő szerelem című regénye kapcsán a Délvidék tragédiájának kérdését is érintve a következőket írta: „Bácska csodálatos misztériuma még nem bontakozik ki ebben a könyvben. Azt sem érezni, ami tulajdonképpen nagyra és végzetszerűvé teszi ezt a vidéket, mint az ország vihsarkát, ahol a gondtalanság, a jólét nehéz árca mögött az együgyű nemtörődomség vastag levegőjében iszonyú dráma folyt és folyik azóta is. Csak később, már a halál kapujában világosodott meg Szenteleky előtt, hogy a nemzet tragédiájának egy magva ebbe a talajba esett, amikor lázas vízióban úgy látta küzdeni egymással ezen a területen több nép erőt, mint roppant bivalyokat a roskadásig telt gyümölcsfák alatt, míg bent a házban dagadt pofával, mosolyogva alszik a gazda.” Uo. 11–12. p. – Újabb közlés: Herceg János: A szerkesztő előszava; In: Összegyűjtött esszék, tanulmányok I. – összegyűjtötte, az utószót írta és a jegyzeteket írta Pastyik László; Beograd – Zavod za udžbenike i nastavni sredstava, 1999, 231. p.

ZOLTÁN KALAPIS AND SPIRITUAL HOME-DEFENCE (IV.)

The study is about Zoltán Kalapis, an excellent researcher of the region's cultural history, and his work. As the Hungarian daily Magyar Szó's "roaming reporter", Kalapis first came across questions which, besides individual fates, reveal the futurlessness of the whole community in the disorder of the dilapidating Hungarian houses in the Banat region, where Hungarians live in scattered communities. Zoltán Kalapis started his career as the chronicler of the Banat region, and kept returning to this region throughout his very successful research work. He described the Hungarian "down region" (his nickname for Vojvodina) in such a way that all the Hungarian national history revealed its real beauty and richness, which can only be conceived dimly today. However, for him the notion of history is obviously more and broader than what is defined and described as a unified structure, be it with changing contents, by history's thought history. In the centre of his approach there are two always expandable principles: the materialised historical memory and the lifework of creative spirits.

Keywords: the history of Hungarians living in Vojvodina, Zoltán Kalapis, minority existence